

PAWEŁ RYDZEWSKI

TEORIA KONTROLI SPOŁECZNEJ JAKO JEDNA Z TEORII DEWIACJI

Istnieje wiele prób wyjaśnienia zjawisk określanych mianem dewiacji. Teoria kontroli społecznej jest jednym z możliwych podejść do tego rodzaju zjawisk. W piśmiennictwie polskim podejmowano próby opisu różnorodnych teorii dewiacji¹ jednak teoria kontroli społecznej była zazwyczaj omawiana przy okazji prezentacji innych zagadnień. Wydaje się, że jest to koncepcja na tyle interesująca, że warto jej poświęcić oddzielne opracowanie.

Znaczenie teorii kontroli społecznej jako teorii dewiacji polega nie tylko na tym, iż obecnie można ją traktować jako element tradycji myśli socjologicznej. Wprawdzie zasadnicze ustalenia sformułowano w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, to jednak wielokrotnie do niej nawiązywano aż do końca lat siedemdziesiątych. Moim zdaniem jest to koncepcja wciąż interesująca nie tylko z perspektywy historycznej. Niewątpliwą zaletą jest to, że tezy teorii kontroli społecznej są dobrze udokumentowane empirycznie. Mocną stroną teorii jest też możliwość jej wykorzystania w praktyce społecznej, w formie działań profilaktycznych zapobiegających powstawaniu dewiacji. Szczególne podkreślenie roli rodziny i innych małych grup społecznych stwarza możliwości szerokiego wykorzystania dorobku teorii odwołującego się do zjawisk powszechnie występujących bez względu na różnice kulturowe i związane z poziomem rozwoju gospodarczego. Koncentracja na zjawiskach mikrospołecznych, szeroko rozpowszechnionych i do pewnego stopnia uniwersalnych (jak np. rodzina) stwarza okazję do wypracowania zasad działań profilaktycznych o szerokiej stosowalności. Ponadto istnieje możliwość rozwoju samej teorii. Dotychczas koncentrowano się na zagadnieniach przestępczości — głównie przestępczości nieletnich. Interesujące byłyby próby zastosowania teorii do innych zjawisk dewiacyjnych, np. do nar-

¹ Np. A. Siemaszko, *Teoria zróżnicowanych powiązań a koncepcja naznaczania społecznego. Podejście komplementarne czy konkurencyjne?* Studia Kryminologiczne 1979, nr 9; Ch. Frazier, J. Włodarek, *Integracja teorii dewiacji. Podejście indukcyjne z zastosowaniem materiałów biograficznych*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1980, nr 4.

komunii (zwłaszcza w aspekcie profilaktyki). Ponadto ciekawe byłoby rozwinięcie teorii kontroli z wykorzystaniem dorobku w zakresie teorii grup odniesienia, zwłaszcza badanie kontroli sprawowanej pośrednio przez grupy odniesienia normatywnego, do których jednostka nie należy, ale do uczestnictwa w których aspiruje.

Całość rozważań zawartych w artykule została podzielona na trzy części, z których każda zawiera analizę czynników kontroli społecznej (kontrola grupowa, kontrola systemowa i kontrola osobowa). Przedstawiam również rodowód teorii kontroli społecznej i najważniejsze jej założenia na tle innych teorii dewiacji. W zakończeniu dokonuję oceny teorii kontroli jako całości. Struktura artykułu wynika z przyjętego przeze mnie podziału kontroli społecznej na kontrolę grupową — sprawowaną przez rodzinę, inne małe grupy społeczne oraz instytucje społeczne, kontrolę systemową — wynikającą z ogólnych cech systemu społeczno-kulturowego i kontrolę osobową (jednostkową, wewnętrzną). Dwa pierwsze z wymienionych typów kontroli tworzą tzw. kontrolę zewnętrzną (społeczną).

I. GENEZA I PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA TEORII KONTROLI SPOŁECZNEJ

Teoria kontroli społecznej była rozwijana głównie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w Stanach Zjednoczonych. Rozwój tej koncepcji przypadł na okres gwałtownego wzrostu przestępczości. Poczynając od połowy lat czterdziestych w Stanach Zjednoczonych zaczęła raptownie wzrastać ilość przestępstw. W przeliczeniu na 100 tys. mieszkańców ilość przestępstw przeciwko własności wzrosła trzykrotnie — od ok. 400 (w połowie lat czterdziestych) do ponad 1200 (w 1965 r.)². Wzrasta też liczba nieletnich przestępców (wiek 10-17 lat) z ok. 15 tys. (w 1950 r.) do ok. 30 tys. (w 1966 r.)³. Wzrost przestępczości stał się problemem społecznym o dużej doniosłości. Rozwijane w tym okresie teorie dewiacji odnoszą się przede wszystkim do przestępczości, a zwłaszcza do przestępczości nieletnich. Teoria kontroli społecznej początkowo była rozwijana również w odniesieniu do przestępczości, a dopiero za sprawą późniejszych opracowań teoretycznych weszła do teorii dewiacji przez próby uogólnienia tez nawiązujących do przestępczości na inne zjawiska dewiacyjne.

Teoria kontroli społecznej rozwijana była w kręgu amerykańskich

² Cyt. za: *The President's Commission of Law Enforcement and Administration of Justice, The Challenge of Crime in a Free Society*, Washington 1967; D. Popenoe *Sociology*, New York 1971, s. 429.

³ Cyt. za: *Annual Report of the US Department of Health, Education and Welfare 1966*, Washington 1968, s. 58; S. K. Weinberg, *Social Problems in Modern Urban Society*, New York 1970, s. 240.

socjologów i kryminologów, którzy stworzyli podstawy teoretyczne i przeprowadzili pierwsze badania empiryczne (lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte). Przedstawicielami tego pierwszego, „klasycznego” etapu rozwoju teorii kontroli są: Albert J. Reiss — socjolog i statystyk, który zajmował się badaniami nad społeczną organizacją zachowań dewiacyjnych, kontrolą społeczną i socjologią prawa; Walter C. Reckless — kryminolog, przede wszystkim zajmujący się badaniami nad przestępczością; David Matza — który badał genezę zachowań przestępczych, a wraz z G. Sykes'em stworzył teorię neutralizacji; Jackson Toby — kryminolog, prowadził badania porównawcze nad przestępczością nieletnich; Francis I. Nye — socjolog, zajmował się głównie zagadnieniami związanymi z rodziną oraz związkami zachodzącymi między rodziną a przestępczością; Travis Hirschi — kryminolog, prowadził badania nad przestępczością, zajmował się także metodami badań.

Drugi etap rozwoju teorii to lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte. Przeprowadzono dalsze badania empiryczne, niejednokrotnie jako nawiązanie do prac „klasyków” teorii lub też polemizowano z wcześniejszymi ustaleniami (M. Gold, S. Briar i I. M. Piliavin, A. S. Giannel, A. G. Riege, M. J. Hindelang). W późniejszym okresie pojawiły się prace podsumowujące, próby syntezy różnych koncepcji dewiacji — w tym także teorii kontroli społecznej (np. C. Frazier, S. J. Bahr).

Podstawowym założeniem teorii kontroli społecznej jest teza, że dewiacja (rozumiana jako zachowanie niezgodne z normami przyjętymi przez ogół) jest zjawiskiem pierwotniejszym niż konformizm. Dlatego nie należy pytać o przyczyny dewiacji, ale o przyczyny konformizmu. Dewiacja jest stanem naturalnym i pojawia się spontanicznie, gdy słabnie kontrola społeczna. Normy społeczne są przyswajane dzięki procesom uczenia się. Jednostka ma naturalne skłonności do dewiacji, o ile nie zinternalizowała norm lub nie podlega kontroli zewnętrznej.

Klasyczna postać teorii kontroli społecznej jest dziełem Emila Durkheima. Wprowadził on pojęcie anomii jako stanu, w którym normy są nieefektywne jako źródła społecznej kontroli⁴. Skuteczność oddziaływania grup społecznych na jednostkę, skuteczność kontroli Durkheim wiązał ze stopniem integracji tych grup. Grupy zdeintegrowane nie są w stanie roztoczyć odpowiednio skutecznej kontroli nad swoimi członkami.

Teoria kontroli społecznej jest jedną z wielu teorii dewiacji. Istnieje wiele różnic, ale także i podobieństw między teorią kontroli społecznej a innymi teoriami dewiacji. Grupa teorii określonych mianem teorii socjalizacji charakteryzuje się zupełnie odmienną w stosunku do teorii kontroli wizją mechanizmów, które powodują powstanie dewiacji. Teorie socjalizacji zakładają, że istnieją specyficzne normy dewiacyjne, które

⁴ Cyt. za: Ch. Frazier, *Theoretical Approaches to Deviance: An Evaluations*, Columbus 1976, s. 50.

jednostka może zinternalizować tak samo jak internalizuje normy społeczne. Dewiacja jest więc zachowaniem wyuczonym, a nie tylko skutkiem braku kontroli społecznej⁵. Teoria reakcji społecznej zakłada, że dewiacja powstaje wskutek reakcji społecznego audytorium, które kreuje dewianta. Dewiacja to nie tylko skutek braku kontroli, wręcz przeciwnie — to efekt wyostrożonej uwagi społeczeństwa, efekt społecznej reakcji. Zdefiniowanie jednostki jako dewianta faktycznie prowadzi do powstania dewiacji jako utrwalonej formy zachowań. Naznaczenie mianem dewianta powoduje, że jednostka powoli identyfikuje się z przypisaną jej rolą dewianta⁶. Teoria odstraszenia ma tyle wspólnego z teorią kontroli społecznej, o ile kary za zachowania dewiacyjne potraktujemy jako instrumenty kontroli społecznej — bezpośredniej — sprawowanej formalnie i w imieniu całego społeczeństwa⁷. Teoria psychoanalityczna przypomina teorię kontroli społecznej dzięki założeniu, że jednostka rodzi się z prymitywnymi i antyspołecznymi popędami⁸. Uspołecznienie następuje dzięki rozwojowi *super ego*, które można potraktować jako rodzaj wewnętrznej kontroli⁹.

W uzupełnieniu prezentacji podstawowych założeń teorii kontroli zostanie przedstawiona — przykładowo — definicja dewiacji podana przez jednego z teoretyków teorii kontroli A. J. Reissa. Reiss uważa, że przestępczość (szerzej: dewiacja) to behavioralny rezultat braku osobistej i społecznej kontroli kreujących zachowania konformistyczne w stosunku do norm systemu społecznego¹⁰. Kontrola społeczna została zdefiniowana jako zdolność grup społecznych lub instytucji społecznych do utrzymywania skutecznego oddziaływania norm i zasad społecznych¹¹. Kontrola osobowa natomiast to zdolność jednostki do powstrzymywania się od takich form zaspokajania potrzeb, które pozostają w konflikcie z normami i zasadami społecznymi.

⁵ Por. np.: M. B. Cloward, L. E. Ohlin, *Delinquency and Opportunity*, New York 1960; E. H. Sutherland, D. R. Cressey, *Principles of Criminology*, Philadelphia 1966 i in.

⁶ Por. np.: F. Tannenbaum, *Crime and the Community*, New York 1951; E. M. Lemert, *Social Pathology*, New York 1951 i in.

⁷ Por. np.: M. Silberman, *Toward a Theory of Deterrence*, American Sociological Review 1976, s. 41; J. P. Gibbs, *Crime, Punishment and Deterrence*, New York 1975.

⁸ Por. np.: C. G. Scihoenfeld, *A Psychoanalytic Theory of Juvenile Delinquency, Crime and Delinquency* 1971, s. 17.

⁹ Por. S. J. Bahr, *Family Determinants and Effects of Deviance*, w: W. R. Burr, R. Hill, F. I. Nye, I. L. Reiss, *Contemporary Theories About the Family*, New York 1979, vol. 1, s. 615 - 640. W artykule tym Czytelnik znajdzie ocenę zaprezentowanych wyżej teorii dewiacji.

¹⁰ A. J. Reiss, *Delinquency as the Failure of Personal and Social Controls*, American Sociological Review 1951, vol. 16, no 2, s. 196.

¹¹ A. J. Reiss, *Delinquency*, s. 196.

II. KONTROLA GRUPOWA (RODZINA, MAŁE GRUPY SPOŁECZNE
I INSTYTUCJE SPOŁECZNE)

Rodzina jest grupą społeczną posiadającą największy wpływ na jednostkę i w dużej mierze ponoszącą odpowiedzialność za powstawanie dewiacji. Nye rozróżnia dwa typy kontroli sprawowanej przez rodzinę. Jest to kontrola bezpośrednia (direct control) i kontrola pośrednia (indirect control)¹². Kontrola bezpośrednia ma charakter restrykcyjny, opiera się głównie na stosowaniu kar. Nye zaznacza, że zbyt rygorystyczna kontrola bezpośrednia może wywołać skutki odwrotne niż zamierzone, zwłaszcza gdy opiera się głównie na stosowaniu kar fizycznych¹³. Kontrola pośrednia polega na emocjonalnej identyfikacji dziecka z rodzicami i innymi osobami nie będącymi dewiantami. Dziecko przestrzega normy, aby utrzymać pozytywne związki emocjonalne i aby nie sprawić przykrości osobom, z którymi łączy je więź uczuciowa¹⁴.

Można wyodrębnić kilka czynników, których występowanie zwiększa ryzyko pojawienia się dewiacji. Są to: niewłaściwy sposób sprawowania kontroli przez rodziców; słaby związek emocjonalny z rodzicami, brak identyfikacji z rodzicami; upadek lub osłabienie autorytetu rodziców; rozbieżność lub dezorganizacja rodziny.

Jak już było wspomniane, Nye zauważa, że zbyt rygorystyczna kontrola pośrednia prowadzić może do skutków odwrotnych niż zamierzone (zerwanie więzi z rodzicami, zanegowanie autorytetu, bunt, wzrost agresywności itp.). Podobnie twierdzi Reiss — obarczając rodziców odpowiedzialnością za dewiację dzieci w przypadku stosowania niewłaściwych form kontroli lub też kontroli zbyt rygorystycznej albo za słabej¹⁵.

Internalizacja norm społecznych dokonuje się głównie w rodzinie dzięki silnym związkom emocjonalnym między dziećmi i rodzicami. Zinternalizowane normy składają się na kontrolę wewnętrzną (osobową, zinternalizowaną). Czynnikiem utrudniającym internalizację norm społecznych w rodzinie są słabe związki emocjonalne z rodzicami, a co za tym idzie — słaba identyfikacja dziecka z rodzicami. Zgodnie z klasyczną wersją teorii kontroli społecznej niedostateczna internalizacja norm społecznych jest jedną z przyczyn dewiacji. Nieco inny punkt widzenia reprezentuje Reiss zaliczając do czynników sprzyjających dewiacji niewłaściwe posta-

¹² Cyt. za: S. J. Bahr., *Family Determinants*, s. 620.

¹³ Por. A. Bandura, *Aggression: A Social Learning Analysis*, New York 1976, a także: D. M. Owens, M. A. Straus, *The Social Structure of Violence in Childhood and Approval of Violence as an Adult*, *Aggressive Behavior* 1975, vol. 1., nr 2.

¹⁴ Zob. także R. G. Andry, *Parental Affection and Delinquency*, w: M. E. Wolfgang, L. Savitz, N. Johnst, *The Sociology of Crime and Delinquency*, New York-London 1962 (autor porównuje grupy przestępców i nie-przestępców pod względem związków emocjonalnych z rodzicami).

¹⁵ A. J. Reiss, *Delinquency*, s. 196 -198.

wy moralne rodziców — nie przestrzegających norm społecznych. Dewiacja byłaby więc czymś więcej niż np. niedostateczną internalizacją norm społecznych. Jej źródła można także szukać w internalizacji norm dewiacyjnych. Jest to pogląd bliższy teoriom socjalizacji niż teorii kontroli. Ponadto Reiss twierdzi, że z punktu widzenia analizy dewiacji i konformizmu rodzinę można zdefiniować jako socjopsychiczną całość zorientowaną na stabilizację nieprzestępczych (lub szerzej: niedewiacyjnych) zachowań swoich członków¹⁶. Zarówno rozwój kontroli osobowej jak i sprawowanie kontroli społecznej jest możliwe dzięki identyfikacji dziecka z członkami rodziny reprezentującymi normy i zasady społeczne. Szczególne znaczenie dla niezakłóconego przebiegu tego procesu ma odpowiednio wysoki autorytet rodziców (zwłaszcza ojca). Reiss zaznacza, że w rodzinach o niskim statusie ekonomicznym może dojść do zachwiania autorytetu rodzicielskiego¹⁷. Brak poczucia stabilizacji, przekonanie o możliwości niezaspokojenia potrzeb w przyszłości — poważnie osłabia autorytet rodziców.

Kolejnym czynnikiem sprzyjającym dewiacji jest rozbitcie lub dezorganizacja rodziny. Reiss uważa, że do czynników sprzyjających dewiacji należy: rozwód, separacja lub rozbitcie rodziny przez śmierć lub dezercję jednego z członków rodziny. Dewiacji sprzyja także wychowanie poza rodziną (instytucjonalne). Przyczyną jest słabszy autorytet wychowawców niż rodziców, depersonalizacja wpajanych norm i poczucie bycia manipulowanym. Wymienione zjawiska osłabiają kontrolę jaką może sprawować instytucja wychowawcza¹⁸. Nye dodaje, że istotne znaczenie ma klimat panujący w rodzinie. Dzieci z „psychologicznie rozbitych domów”, z rodzin pełnych, ale nieszczęśliwych (unhappy unbroken homes) częściej przejawiają zachowania dewiacyjne, zaburzenia psychosomatyczne i stwarzają problemy w relacjach z rodzicami niż dzieci z rodzin rozbitych przez rozwód¹⁹.

Kontrola społeczna jest także sprawowana przez inne małe grupy. Reiss analizując kontrolę sprawowaną przez rodzinę nawiązuje do szerszego kontekstu społecznego jakim są grupy pierwotne. Ich rola przede wszystkim polega na dostarczaniu jednostce norm i zasad społecznych (wzorów zachowań o charakterze niedewiacyjnym) oraz na sprawowaniu skutecznej kontroli nad zachowaniami jednostki²⁰. Również pojęcie przywiązania (attachment) wprowadzone przez Hirschi odnosi się do szerszego kontekstu społecznego. Hirschi rozpatruje przywiązanie do innych

¹⁶ Ibidem, s. 198.

¹⁷ Ibidem, s. 198.

¹⁸ Ibidem, s. 198.

¹⁹ F. I. Nye, *Child Adjustment in Broken and in Unhappy Unbroken Homes*, Marriage and Family Living 1957, vol. 19, s. 356-361.

²⁰ A. J. Reiss, *Delinquency*.

w trzech płaszczyznach: przywiązanie do rodziny, przywiązanie do instytucji (szkoła), przywiązanie do grup rówieśniczych. Jednostka pozostając w bliskich związkach uczuciowych z innymi osobami (np. z grup rówieśniczych) przejawia tendencję do internalizacji norm, którymi kierują się te osoby. Zdaniem Hirschi nawet sumienie jest bardziej skutkiem relacji międzypersonalnych niż komponentem osobowości, jest produktem silnej więzi z konwencjonalnymi innymi²¹. Reckless dodaje, że istotne znaczenie ma charakter grupy, z którą jednostka jest związana. Wśród czynników „pociągających” ku dewiacji (pulls) Reckless wymienia grupy dewiantów. Dewiacji może więc sprzyjać nie tylko brak identyfikacji z grupą osób konwencjonalnych, ale także identyfikacja z grupą dewiantów. Ten drugi pogląd jest jednak bliższy teoriom socjalizacji (internalizacja norm dewiacyjnych przez zaangażowane uczestnictwo w grupach dewiantów) niż „klasycznej” wersji teorii kontroli społecznej.

Kontrola społeczna jest także sprawowana przez instytucje społeczne. Reiss duże znaczenie przypisuje szkole. Dewiacji sprzyja osłabiona lub nieakceptowana ze strony uczniów kontrola szkoły. Ma to swój wyraz między innymi w postaci notorycznych wagarów. Zdaniem Hirschi dewiacja częściej pojawia się w sytuacji, w której jednostka nie ma związków emocjonalnych ze szkołą. Nawet niewielkie sukcesy szkolne wiążą ucznia z tą instytucją dostarczając mu satysfakcji. Ta „kontrola poprzez nagrodę” ułatwia także internalizację konwencjonalnych norm.

III. KONTROLA SYSTEMOWA

Kontrola społeczna może być sprawowana bądź bezpośrednio poprzez oddziaływanie grup i instytucji społecznych, bądź pośrednio przez cały system społeczno-kulturowy. W pierwszym przypadku dewiacja pojawia się jako proste następstwo nieskutecznej kontroli grup i instytucji, w drugim przypadku dewiacja pojawia się jako pochodna pewnej sytuacji społeczno-kulturowej, w jakiej znajduje się jednostka. Przyjęty podział kontroli społecznej na bezpośrednią (grupową) i pośrednią (kontekstową) nie pokrywa się z podziałem zaproponowanym przez Nye²², który za kryterium podziału bierze sposób sprawowania kontroli, a nie rodzaj podmiotu sprawującego kontrolę.

W teorii kontroli społecznej można odnaleźć szereg twierdzeń, które charakteryzują czynniki sprzyjające pojawianiu się dewiacji, czynniki, które są pochodną kontekstu społeczno-kulturowego. Do najważniejszych

²¹ T. Hirschi, *Causes of Delinquency*, Berkeley 1969, s. 18-19, w: Ch. Frazier, *Theoretical Approaches*, s. 67.

²² Zob. s. 5 niniejszego opracowania.

należą: cechy współczesnej kultury ułatwiające pojawienie się dewiacji, brak alternatywnych środków osiągania celów, niekorzystna sytuacja społeczna jednostki, stan dezorganizacji społecznej.

Jedną z cech kultury ułatwiających powstanie dewiacji jest „ukryta zbieżność” (subterranean convergence). D. Matza charakteryzuje ukrytą zbieżność jako takie wymieszanie norm konwencjonalnych z podkulturą dewiacyjną, które umożliwiałoby ukryte wsparcie dla dewiacji. Sytuacja taka jest możliwa głównie dzięki temu, że normy społeczne okazują się raczej wskaźnikami dla działań ograniczonymi w swojej obowiązywalności przez takie okoliczności jak: czas, miejsce, uczestniczące osoby, społeczny kontekst²³. Normy nie mają więc — najczęściej — charakteru bezwzględnego, ale są zrelatywizowane przez kontekst sytuacyjny²⁴. Normatywny system społeczny jest elastyczny i tym samym umożliwia różnorodną interpretację zachowań²⁵. Uwolnienie się spod presji norm dokonuje się przez zastosowanie tzw. technik neutralizacji. Zostaną one szerzej omówione w części artykułu poświęconej kontroli wewnętrznej.

J. Toby koncentruje swą uwagę na zjawiskach dezorganizacji społecznej i dezorganizacji rodziny. Sprzeciwia się jednak przecenianiu znaczenia dezorganizacji rodziny dla powstawania dewiacji, gdyż dewiacje powstają także w „normalnych” rodzinach. Toby poszukuje mechanizmów ułatwiających pojawianie się dewiacji w przeciętnej, „normalnej” rodzinie. Istotne znaczenie mają zdaniem Toby’ego, określone wzory kulturowe, które powodują koncentrację kontroli rodziny na dziewczętach i młodszych chłopcach. W stosunku do chłopców starszych kontrola jest mniej surowa²⁶. Te kulturowo określone kryteria kontroli rodziny jak wiek i płeć są powszechne w naszym kręgu kulturowym. Dzięki temu starsi chłopcy cieszą się znacznie większą swobodą działania niż ich siostry czy młodsi bracia. Tak więc rodziny „normalne” kontrolują dostatecznie skutecznie tylko część potomstwa, rodziny zdeorganizowane nie są w stanie zapewnić nawet tego.

Reckless wśród czynników przyciągających (pulls) jednostkę do dewiacji wymienia także pewne treści przekazywane przez środki ma-

²³ G. M. Sykes, D. Matza, *Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency*, American Sociological Review 1957, vol. 22, s. 666.

²⁴ Por. przykłady podawane przez Sykesa i Matza’ę: moralny zakaz zabijania nie ma zastosowania w stosunku do wroga podczas walki w czasie wojny, zasada nienaruszalności własności prywatnej może być zawieszona w okresie szczególnie zastrzonych potrzeb społecznych; *Techniques of Neutralization*, s. 666.

²⁵ Matza i Sykes twierdzą, że elastyczność jest integralną częścią prawa karnego, które dostarcza argumentów mogących służyć „obronie przestępstwa”, np. niepełnoletniość, choroba psychiczna, konieczność, przymus, wpływ alkoholu, obrona własna; por. *Techniques of Neutralization*,

²⁶ J. Toby, *The Differential Impact of Family Disorganization*, American Sociological Review 1957, vol. 22, s. 508.

sowego przekazu oraz zawarte w propagandzie. Pogląd ten jest zgodny ze stanowiskiem Matza i jego koncepcją ukrytego wsparcia.

Na kontekst społeczno-kulturowy dewiacji zwraca również uwagę Nye. Wśród typów kontroli społecznej wyróżnia on alternatywne sposoby osiągania celów. Kontrola oparta na dostępności alternatywnych środków osiągania celów polega na możliwości uzyskiwania satysfakcji bez konieczności popadania w dewiację. Jeżeli z punktu widzenia jednostki istnieją takie sposoby zaspokajania potrzeb, które nie kolidują ze społecznymi normami, to jest bardzo prawdopodobne, że jednostka będzie się starała uniknąć dewiacji. Ten typ kontroli ma więc charakter społeczny w tym sensie, iż jego efektywność zależy nie tyle od działań poszczególnych jednostek czy grup, ale od ogólnej sytuacji społecznej i kulturowej. Sytuacja taka może sprzyjać dewiacji lub ją powstrzymywać.

Kolejny zespół czynników sprzyjających dewiacji można ogólnie określić mianem niekorzystnej sytuacji społecznej, w jakiej znalazła się jednostka. Zdaniem Recklessa zespół niekorzystnych warunków życiowych stwarza silną presję w kierunku dewiacji. Warunki te niejednokrotnie wprowadzają jednostkę w stan, w którym odczuwa ona intensywną potrzebę zmiany swego losu (pressures). Jednostka popada w dewiację o ile nie znajduje zastępczych środków osiągnięcia celu bez konieczności działań niezgodnych ze społecznymi normami. Toby analizując kulturę slumsów stwierdza, że istotną funkcją dewiacji jest rozładowanie negatywnych emocji kumulujących się wskutek przeżywania stanów frustracji. Frustracje te rodzą się przez zablokowanie możliwości awansu społecznego. Sytuacja ta powstaje głównie jako efekt niepowodzeń szkolnych i w związku z tym niskiego wykształcenia nie rokującego zajęcia wartościowego miejsca w społeczeństwie. U podstaw leży niska ocena wiedzy i nauki rozpowszechniona w społeczeństwie (właściwie: środowisku slumsów), która nie motywuje do wysiłków. Niedocenianie tej drogi społecznego awansu faktycznie prowadzi do jej zablokowania. Powstają relacje zwrotne o charakterze błędnego koła czy też samospełniającego się proctwa²⁷. Podobnie jak Reckless, Toby traktuje rzeczywistość społeczno-kulturową jako zestaw alternatywnych celów. Członkowie klas wyższych mający szansę ubiegania się o atrakcyjne cele redukują swoje naturalne impulsy ku dewiacji. Ludzie ze slumsów nie mają wiele do stracenia, natomiast mają wiele do zyskania. Pozostając w zgodzie z normami swego środowiska, wchodząc do grup dewiantów mają szansę odnalezienia w nich wyższej pozycji społecznej i odbudowania poczucia własnej wartości, a co najmniej możliwość grupowego wyładowania nagromadzonych emocji. Tak więc dewiacja okazuje się być skutkiem osłabienia kontroli

²⁷ J. Toby, *Social Disorganization and Stake in Conformity: Complementary Factors in the Predatory Behavior of Hoodlums*, *Jurnal of Criminal Law, Criminology and Police Science* 1957, vol. 48, s. 13-15.

rodziny i nie ukształtowanej (nie motywowanej) kontroli wewnętrznej w zetknięciu ze szczególnymi cechami środowiska.

Z rozważań Hirschi wynika, że wysoka pozycja społeczna do pewnego stopnia pełni funkcję zabezpieczającą przed dewiacją. Hirschi posługuje się terminem „związanie” (commitment)²⁸ na określenie takiego stanu (sytuacji) jednostki, w którym przewidywane koszty i ryzyko dewiacji jest większe niż oczekiwane zyski. Pojęcie to wyraża stopień związania jednostki z posiadanymi dobrami, pozycją społeczną itp. Im wyższa pozycja społeczna jednostki tym więcej ma ona do stracenia. Jest to pewien rodzaj „kontroli poprzez nagrodę”. Odwrotnie: niska pozycja społeczna i ekonomiczna jest związana z mniejszymi przewidywanymi kosztami dewiacji, tym samym prawdopodobieństwo pojawienia się dewiacji jest wyższe. Hirschi operuje również terminem „uwikłanie” (involvement). Uwikłanie to stopień zaangażowania w sprawy życia codziennego, pracy zawodowej, aktywności społecznej, towarzyskiej itp. Wysoki stopień uwikłania w różnego rodzaju działalność, obarczenie licznymi obowiązkami nie pozostawia wiele wolnego czasu, który mógłby być wykorzystany na działania dewiacyjne. Odwrotnie: dysponowanie dużą ilością wolnego czasu w połączeniu z dodatkowymi czynnikami popychającymi lub przyciągającymi do dewiacji (pressures i pulls Recklessa) zwiększają ryzyko pojawienia się dewiacji.

Innym istotnym czynnikiem sprzyjającym dewiacji jest stan dezorganizacji społecznej. J. Toby stwierdza, że stan dezorganizacji społecznej stwarza różnorodne problemy, których rozwiązywanie pochłania wiele czasu, sił i środków. W tej sytuacji rodzina, która jest najważniejszą instytucją kontroli społecznej, zbyt zaabsorbowana pokonywaniem trudności, nie wypełnia należycie swego zadania. Osłabiona kontrola rodziny powoduje zwiększenie się dewiacyjności²⁹. Również sama rodzina może ulec dezorganizacji. Nie poprzestając na tych ustaleniach Toby poszukuje dalszych czynników sprzyjających dewiacji. Jak już wspomniano wcześniej, Toby upatruje czynników zwiększających prawdopodobieństwo pojawienia się dewiacji w określonych wzorach kulturowych (wzory kontroli wychowawczej w rodzinie).

W tym miejscu szczególnie wyraźnie ukazuje się istotne ograniczenie teorii kontroli społecznej. Analizując procesy dezorganizacji społecznej na przykładzie slumsów teoretycy kontroli społecznej podkreślają, że ogólna dezorganizacja społeczna ma destrukcyjny wpływ na kontrolę społeczną sprawowaną przez grupy i instytucje społeczne. Nie badają jednak aktywnego wpływu środowisk dewiacyjnych na socjalizację jednostki w kierunku internalizacji norm dewiacyjnych.

²⁸ T. Hirschi, *Causes of Delinquency*, Berkeley 1969, s. 18-19, cyt. za.: Ch. Frazier, *Theoretical Approaches to Deviance*, s. 66 - 67.

²⁹ J. Toby, *Social Disorganization* s. 12.

IV. KONTROLA OSOBOWA (WEWNĘTRZNA)

Kontrola wewnętrzna okazuje się być ostatecznie najważniejszym i najbardziej skutecznym źródłem kontroli społecznej. Jest to często ostatni „bastion” kontroli społecznej, zwłaszcza w sytuacjach, gdy inne — zewnętrzne źródła kontroli z jakichś względów nie spełniają swojej funkcji. Właściwie ukształtowana kontrola wewnętrzna jest najbardziej skutecznym mechanizmem kontroli, ponadto nie wymaga — w przeciwieństwie np. do kontroli grupowej — nakładów energii czy zaangażowania środków.

Można wyodrębnić dwie zasadnicze orientacje tłumaczące zaburzenia kontroli wewnętrznej. Orientacja „normatywna” wyjaśnia dewiację wskazując na brak lub niedostateczną internalizację norm społecznych (Nye, Reiss, Hirschi), orientacja „psychologiczna” — podkreślająca rolę cech osobowości, zwłaszcza siły *ego* (Reckless) oraz mechnizmów obronnych (Matza).

Według zwolenników orientacji „normatywnej” kontrola wewnętrzna to skutek prawidłowej internalizacji norm społecznych. Proces ten dokonuje się głównie w rodzinie dzięki właściwej socjalizacji. Nye podkreśla społeczną genezę kontroli wewnętrznej określając ją mianem kontroli zinternalizowanej (internalized control)³⁰. Jest to zespół norm zaakceptowanych przez jednostkę i doświadczanych przez nią jako sumienie³¹. Najważniejszą grupą socjalizującą jest rodzina. Podobne stanowisko zajmuje Reiss. Używa on terminu „kontrola osobowa” (personal) na określenie zdolności jednostki do powstrzymywania się od takich form zaspokajania potrzeb, które pozostają w konflikcie z normami i zasadami społecznymi³². Przekonanie (belief) to jeden z czynników kontroli wyróżnionych przez Hirschi. Pojęcie to posiada sens zbliżony do sensu pojęcia kontroli zinternalizowanej. Oznacza ono przekonanie jednostki o słuszności norm społecznych³³.

Orientację „psychologiczną” reprezentuje Reckless. Kluczowym pojęciem jego koncepcji (containment theory) jest pojęcie obrazu siebie (self-concept). Liczne badania empiryczne przeprowadzone przez Recklessa i współpracowników (S. Dinitz, B. Kay, E. Murray) przekonują, że pozytywny obraz siebie i innych — produkt udanej socjalizacji — w dużym stopniu zabezpiecza przed dewiacją³⁴. Obraz siebie składa się z pozosta-

³⁰ S. J. Bahr, *Family Determinants*, s. 620.

³¹ Por. interesującą interpretację zaburzeń w systemie kontroli wewnętrznej (sumieniu) dokonaną na gruncie analizy transakcyjnej: T. Harris, *W zgodzie z sobą i z tobą. Praktyczny przewodnik po analizie transakcyjnej*, Warszawa 1987, rozdz. *Człowiek bez sumienia*, s. 124-126.

³² A. J. Reiss, *Delinquency* s. 196.

³³ T. Hirschi, *Causes*, cyt. za Ch. Frazier, *Theoretical Approaches to Deviance*, s. 66-67.

³⁴ W. Reckless, S. Dinitz, *Pioneering with Self-Concept as a Vulnerability Factor*

łości postaw i znaczeń zgromadzonych dzięki interakcjom. Zawiera zinternalizowane doświadczenia życiowe³⁵. Pozytywny obraz siebie jest produktem udanej socjalizacji. Koncepcja Recklessa skupia się jednak na samym produkcie pomijając analizę procesów prowadzących do ukształtowania się pozytywnego lub negatywnego obrazu siebie. Reckless wymienia także inne czynniki, które wraz z pozytywnym obrazem siebie składają się na tzw. powstrzymywanie wewnętrzne (inner containment). Są to takie cechy osobowości jak: samokontrola, silne ego, dobrze rozwinięte *super ego*, duża tolerancja na frustrację, opór w stosunku do dewiacji, duże poczucie odpowiedzialności, orientacja na cele, umiejętność znajdowania zastępczych satysfakcji oraz umiejętność racjonalnego redukowania napięcia³⁶. Również Reiss wiąże podatność na dewiację z siłą *ego* stwierdzając, że przestępcy częściej niż nieprzestępcy charakteryzują się słabym *ego* i słabym *super ego*³⁷.

Do orientacji „psychologicznej” można zaliczyć także koncepcje D. Matza (teoria neutralizacji). Matza przeprowadził analizę tzw. technik neutralizacji, czyli pewnych zabiegów o charakterze racjonalizacji. Dzięki zastosowaniu tych technik jednostka we własnym odczuciu uwalnia się spod presji norm społecznych lub też redukuje poczucie winy związane z łamaniem norm. Matza uważa, że dewiant nie pozostaje w opozycji wobec norm społecznych, nie odrzuca ich w imię jakichś norm dewiacyjnych, raczej usiłuje usprawiedliwić swoje zachowanie. Intencją dewianta jest pozostawanie w zgodności ze społecznym systemem normatywnym. Matza wyróżnia pięć technik neutralizacji: zaprzeczenie odpowiedzialności (denial of responsibility), zaprzeczenie szkody (denial of injury), potępienie potępiających (condemnation of condemners), zaprzeczenie ofiary (denial of the victim) oraz odwoływanie się do wyższych lojalności (appeal to higher loyalties)³⁸.

Zaprzeczenie odpowiedzialności to usiłowanie zrzucenia odpowiedzialności za popełniony czyn na okoliczności. Dewiant usprawiedliwia się okolicznościami od niego niezależnymi, tłumaczy zdarzenie jako „wypadek”, jako skutek wpływu złego towarzystwa itp. Zaprzeczenie szkody to technika bazująca na prawie karnym rozróżniającym między tym co jest złe samo w sobie i tym co nie jest zgodne z prawem, ale nie jest niemoralne. Stwarza to okazje do różnorodnych interpretacji. Na przykład

in Delinquency, Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science 1967, vol. 58.

³⁵ W. Reckless, S. Dinitz, B. Kay, *The Self Component in Potential Delinquency and Nondelinquency*, American Sociological Review 1957, vol. 22, s. 570, a także: W. Reckless, S. Dinitz, E. Murray, *Self Concept as an Insulator Against Delinquency*, American Sociological Review 1956, vol. 21.

³⁶ W. Reckless, *The Crime Problem*, New York 1973, s. 55.

³⁷ A. J. Reiss, *Delinquency*, s. 199.

³⁸ G. M. Sykes, D. Matza, *Techniques of Neutralization*, s. 667 - 669.

wandalizm może być określany jako „psota”, kradzież samochodu jako pożyczanie go, walki gangów jako prywatne kłótnie. Zaprzeczenie ofiary: przestępca przeistacza się w mściciela zaś faktyczna ofiara jest określana jako złoczyńca. Dewiant przyjmuje rolę współczesnego Robin Hooda. Potępienie potępiających to zabieg polegający na przesunięciu zainteresowania z dewianta na oskarżających go ludzi. Dewiant deprecjonuje wartość moralną i motywacje tych, którzy go oskarżają. To właśnie ich motywacje są nieczyste, to oni są dewiantami. Odwoływanie się do wyższych lojalności to technika neutralizacji tłumacząca poświęcenie żądań ogółu na rzecz żądań mniejszych grup społecznych, do których jednostka należy. Dewiant nie odrzuca norm społecznych, ale normy grupowe okazują się mieć większy wpływ na jego zachowanie. Normy grupowe to jakby w inny sposób interpretowane normy społeczne.

Taki stan jednostki, w którym jest ona uwolniona od społecznej kontroli dzięki procesom neutralizacji i ukrytej zbieżności Matza określa pojęciem dryftu (drift). Jest to stan zawieszenia norm, niepodlegania normom, który to stan sam w sobie nie prowadzi do dewiacji. Matza wprowadza pojęcie woli (will), które jest nowym elementem w tradycyjnej teorii kontroli²⁹. Wola jest czynnikiem motywującym do dewiacji, pośredniczącym między dryftem a dewiacją. Wola jest również uwarunkowana istnieniem dodatkowych czynników. Preparacja i desperacja to pojęcia wprowadzone przez Matza'e dla wyjaśnienia pochodzenia woli skłaniającej do dewiacji. Preparacja to przekonanie, że akt dewiacyjny jest możliwy do wykonania. To jakby stan psychicznej gotowości. Desperacja to odpowiedź jednostki na krępujące poczucie fatalizmu, przeświadczenia, że jest się kierowanym, że nie ma się możliwości decydowania o swoim losie. Dewiacja to próba odbudowy poczucia kontroli nad własnym losem⁴⁰.

SOCIAL CONTROL THEORY AS ONE OF THE THEORIES OF DEVIATION

S u m m a r y

The article contains an attempt to present the achievements of the social control theory as one of the theories of deviation.

The social control theory was created by sociologists and criminologists in the USA in the 1950s and 1960s. It was one of the forms of reaction to a drastic increase in crime rates in the USA around that period. Its founders were A. J. Reiss, W. C. Reckless, D. Matza, J. Toby, F. I. Nye, T. Hirschi. A basic assumption of this theory is that deviation is a natural, spontaneous reaction to the weakening or disappearance of social control. Unlike the socialization theory, the social control

³⁹ Ch. Frazier, *Theoretical Approaches to Deviants*, s. 60.

⁴⁰ Ibidem, s. 60.

theory does not assume the existence of additional deviation norms assimilated through learning.

Their basic types of social control can be distinguished: 1. group control (performed by family, small groups and institutions and based on social norms internalized due to strong emotional ties with the group); 2. system control (performed indirectly by the whole social and cultural system; some features of the system may be conducive to the appearance of deviation); 3. personal control (internal control performed by an individual and based on internalized social norms and on some personality traits).

Two versions of the social control theory can be distinguished. While a „classic” version is based on the assumption of natural character of deviation, a „modified” version points to factors motivating towards deviation. The most promising would be a „modified” version that would allow for the influence of the socialization theory.

An advantage of the social control theory is the possibility of its wide use in praxis, especially in the form of preventive activities.